

FORTIFIKACIJSKO GRADITELJSTVO

Igbala Šabović Kerović

The research of this paper will be focused on prominent city representatives based on the importance of constructional complexity of the fortification architecture in Montenegro. The matter of chronological overview of a gradual urban development of these cities is based on the analysis of the relevant scientific sources. The Ottoman period (XV–XIX centuries) represents a significant space-time and, in this sense, historical, segment of the architecture and urbanism of Montenegro. During this interval, the Montenegrin cities underwent certain morphogenic processes that were based on changes in the characteristics of the urban structure.

The results of the research are summarized and presented by cities and levels, from urban structure to fortification architecture. In a clear and valid way, they support the theses about the importance and impact of fortification construction on urban morphology and the image of the city.

Utvrdjeni gradovi

(Figuralni kvalitet)

Pitanje morfoloških procesa – periodizacije, evolucije i geneze, urbane strukture, fortifikacijske arhitekture i hronološkog prikaza postepenog urbanog razvoja gradova u direktnoj je vezi sa opštim društveno-ekonomskim i istorijskim prilikama. Samo osnivanje i izbor mjesta za podizanje utvrđenja uslovljeno je geostrateškim prednostima lokacije na kojoj

nastaje i razvija se, dok je izgradnja ili obnova uslovljena administrativnim značajem i funkcijom u okviru oblasti kojoj pripada, i vremena u kome nastaje. U najvećem broju slučajeva, sam položaj utvrđenja je na vrhu kakvog manjeg ili većeg brda koje bar s jedne strane ima nepristupačne stijene litice (Bar). Često je takvo brdo uz rijeku ili u međuriječju što povećava nepristupačnost, ili su izgrađena na pogodnim grebenima pored mora (Herceg Novi, Ulcinj), odnosno ravnici, pri samom ušću (Podgorica) ili uzvišenju (Nikšić). Fizičku urbanu strukturu u okviru utvrđenja u primjeru razvijenijih naselja, kao po nepisanom pravilu, čine jedna ili dvije saobraćajne izvodnice na koje se nadovezuju ostali, kratki i strmi ulični pravci. Takav oblik urbane strukture proistekao iz uslova strme lokacije istovremeno ispunjava uslove bezbjednosti naselja. U konačnom, fortifikacijska funkcija, pored prirodnih uslova lokacije, izvršila je određen uticaj na sliku grada – *figuralni kvalitet* determinisan *centralno-vizuelnom pozicijom* utvrđenja, odnosno njegovom *perifernom lokacijom u fizičkoj strukturi* koja dobija svoj identitet tako što se dalji razvoj, u odnosu na utvrđenje, odvija duž spiralnih, odnosno radijalno ili aksijalno organizovanih pravaca. U takvim uslovima, utvrđenje postaje urbana dominanta i dio svih vizura prostora kroz vrijeme.

Herceg Novi, Nikšić, Bar, Ulcinj i Podgorica

(Identitet, struktura i značaj)

Prema porijeklu i načinu nastanka, Herceg Novi i Nikšić predstavljaju razvojni oblik kasnoantičkih i srednjovjekovnih utvrđenja koja u mletačkom i osmanskome periodu, u uslovima izmijenjenih opštih društvenih i privrednih tokova, istorijskih

uslova, vrste naoružanja i sl. mijenjaju svoju fizionomiju. Drugom tipu pripada Podgorica kao novi gradski oblik čije se osnivanje i podizanje utvrđenja vezuje za osmanski period. U tom periodu, adaptacija i organizacija u primjeru razvijenijih naselja sa naslijeđenom funkcijom utvrđenja podrazumijeva transformacije koje se odnose na adaptaciju utvrđenja, promjenu gradskog perimetra i izvjesnih funkcija, kao i izgradnju novih objekata u djelovima zatečene urbane matrice uz dinamičan razvoj i prilagođavanje novim potrebama. Tu pojavu snažno ilustruju primjeri Ulcinja¹ ili Bara,² ilirskog, srednjovjekovnog i romaničkog porijekla, koji nakon 1571. godine, dobijaju značajne fortifikacijske i druge sadržaje.

Pored Starog Bara, ulcinjski grad je naj slikovitiji primjer organskog prožimanja mediteranske i orijentalno-balkanske urbane i arhitektonske kulture, naročito ostvarene u djelovima naselja u utvrđenju. Njegova naročita specifičnost i vrijednost

---

¹ „Prvi pomen Ulcinja krajem stare i u I i II vijeku nove ere vezuje se za njegov naziv *Colchinium*, odn. *Cicinium*, na Pojtigerovoj tabli mogući *Vicinum*, prema Porfirogenitu *Helcynio* / 734. g, ili prema nekim drugim izvorima *Ulcini*, *Dulcinium*, *Licini*, *Dolcignum*. U XI vijeku pripadao je dukljanskim vladarima, a od 1153. godine u Nemanjinoj je vlasti. Tokom XIII vijeka česte su promjene vlasti. Đurađ Balšić je stolovao 1385–1403, posle čije smrti prelazi u ruke Mlečana do 1412. godine kada je vraćen sinu mu Balši III. Pod mletačkom vlašću je ponovo od 1423. do 1571. kada su vlast u njemu preuzeli Turci“ (P. Mijović, M. Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Beograd; Ulcinj, 1975, s. 146).

² „Prvi put pouzdano se pominje u X vijeku, ali se pretpostavlja da se kao obnovljeni rimski kastrum javlja u VI vijeku. Od 1166. do 1183. godine Barom su vladali Vizantinci. U sastavu Zete i vlasti Nemanjića nalazio se do šezdesetih godina XIV vijeka kada prelazi u ruke Balšića. Godine 1443. u vlasti je Mlečana, koji su ga uzeli od V. Brankovića, sve do 1571. kada su ga zauzeli Turci“. (P. Mijović, M. Kovačević, n. d, s. 93).

ogleda se u raznolikoj civilizacijskoj, i u tom smislu graditeljskoj slojevitosti, ostvarenoj u vremenskim rasponima: 1. iliro-grčkog (od I i II vijeka n. e. /Colchinium, Cicinium, Vicinum, Helcynio/ 734. g, Ulcini, Dulcinium, Licini, Dolcignum/), 2. srednjovjekovnog (tokom XI, XII i XIII vijeka), 3. mletačkog (od 1412. do 1571. godine), i 4. osmanskog perida (od 1571. do 1878. godine). U vrijeme osmanske vlasti, grad se razvija i biva naseljavan najprije unutar bedema gdje je katolička crkva (podignuta 1510. godine) pretvorena u džamiju 1693. godine.³ Povećanim naseljavanjem formirano je Podgrađe i šire stambeno područje čija je prostorno-funkcionalna organizacija determinisana uslovima terena u nagibu, a dalji razvoj u direktnoj vezi sa izgradnjom sakralnih objekata – najpouzdaniji

---

³ P. Mijović, *Ozloglašeno nasljeđe*, Cetinje, 1971, s. 100. To nije jedina crkva koja je dodavanjem izvjesnih funkcionalnih elemenata pretvorena u džamiju ili obrnuto. Džamija Sultana Murata III u Baru izgrađena je 1595. godine. Prethodno je bila Crkva Sv. Marka, odnosno franjevačka crkva (1288). Kada je u pitanju Džamija Sultana Ahmeta III u literaturi je usvojen podatak da je prethodno bila Crkva Sv. Đorđa. *Protection of architectural heritage of Montenegro – Otoman period: analysis of built environment*, RE-ConD 15, Re-Evaluating Contemporary Designs in Historical Context, p. 252. Isto tako, na ruševinama nekih džamija su podignute crkve, na primjer, na mjestu nekadašnje Sinana-pašine džamije (1547/49) u Herceg Novom sazidana je crkva posvećena Sv. Jeronimu (1858), a na ruševinama Murteza-pašine džamije - Novošeherlija (1623/1626) podignuti su od strane Mlečana manastir i crkva. Hasandedić H, „Spomenicu islamske kulture u Herceg Novom i okolini“, *Almanah*, br. 3-4, 1998, p. 79-94. U Ulcinju je na mjestu najstarije džamije Meterizi, krajem XIX vijeka sagrađena crkva sv. Nikole. Naime, „godine 1880, na njenim ostacima, a prema odobrenju Kralja Nikole, trebala je biti sagrađena nova džamija. Na tom mjestu umjesto džamije sagrađena je Crkva Sv. Nikole“. Rastoder Š., „Istorijsko-metodološki okvir izučavanja muslimana u Crnoj Gori“, *Almanah*, 5-6/99, s. 131.

jih repera za praćenje urbanog razvoja gradova čiji je morfološki karakter zasnovan na principu isticanja vizuelno dominantnih tačaka – minareta, raspoređenih u aksijalnim pravcima u odnosu na osnovni – razvojni pravac (generatrisu) urbane strukture. Sredinom XVIII vijeka, teritorijalni opseg ulcinjske čaršije određen je podizanjem Vrh-pazar džamije, 1749. godine. Duž osnovnog razvojnog pravca urbane strukture, na krajnjem sjeveroistoku, podignuta je Lajmina džamija (1689).⁴ Džamija Marinarve podignuta je u XVIII vijeku na Pristanu – južnom, najnižem dijelu naselja.⁵ Ostali – stambeni dio naselja - tokom XVIII vijeka, organizuje se formiranjem mahala uz podizanje džamija, Namazgah (1728), Bregut (1783), Meraja.⁶ Podizanje hamama (1743), medrese (XVIII), sahat-kule (1745) vezuje se za period opšteg prosperiteta grada, i vrijeme kada Ulcinj formalno dobija status šehera, u kome je karajem XVIII vijeka bilo 6000 stanovnika.⁷

---

⁴ *Glasnik VIS-a*, br. 4, 1991, str. 451.

⁵ *Glasnik VIS-a*, br. 6, 1991, str. 740.

⁶ *Glasnik VIS-a*, br. 4, 1991, str. 451 i br. 1–2, 1965, str. 61.

⁷ U Podgrađu u je 1614. godine bilo 300 kuća i 800 vojničkih porodica. D. Kujović, „Tragovima orijentalno-osmanskog kulturnog nasljeđa u Crnoj Gori“, *Almanah*, Podgorica, 2006, s. 13. U vrijeme mletačkog napada na Ulcinj 1696. godine, samo u njegovom podgrađu bilo je 1.000 stanovnika, M. Vasić, „Gradovi pod turskom vlašću“, *Istorija Crne Gore*, tom III/1, Titograd, 1975, s. 529.

Muzej Crkva-Džamija, sa citadelom – njenom sjeverozapadnom kulom i kulom Balšića. predstavlja dominantu u strukturi i vizuri ulcinjskog Starog grada.

Sa postavkom arheološke zbirke do koje se došlo prilikom iskopavanja u Starom gradu, Muzej Crkva-džamija predstavlja sintezu mletačkih i osmanskih prostornih vrijednosti, savremeno prezentovanih u uslovima nove – savremene funkcije.

Bar predstavlja jedinstven primjer transformacija urbane strukture, obnove i dogradnje djelova utvrđenja krajem XVI i početkom XVIII vijeka, uz izgradnju značajnih pojedinačnih objekata u granicama zatečene urbane matrice. Od sakralnih objekata u utvrđenju su sagrađene tri džamije: Džamija sultana Selima (1571–1574), Džamija sultana Murata III (1595), Džamija sultana Ahmeta III (1703–1730), Sahat-kula (1753), hamam, kameni vodovod-akvadukt, sagrađen u dužini od 3km u konstrukciji sa 17 lukova različitog raspona.⁸ Prema popisu iz

⁸ Igbala Šabović Kerović, *Protection of architectural heritage of*

1582. godine, Bar se pominje kao tvrđava, kao varoš, i kao šehar u kojima je početkom XVII vijeka bilo oko 600 domaćinstava.⁹ U organizacionoj koncepciji, sastoji se iz dva različita iako organski spojena dijela – Citadele, izrazito vojnog karaktera (utvrđenog dijela grada), i Podgrađa koje čine dvije mahale, upisane kao Donja varoš (Varoš zir) i Gornja varoš (Varoš bala). Čaršija, organizovana duž jednog pravca u nagibu, predstavlja generatrisu urbane strukture, vezu Donje i Gornje varoši čiju prostornu okosnicu čine Omerbašića (1662) i Škanjevića džamije (1819), podignute uz sjevernu gradsku kapiju, te Derviš-Hasanova džamija (1738)¹⁰ koja se nalazi u najnižem stambenom dijelu – Podgrađu.

Bar –
Donja Varoš
(Varoš zir)

Bez obzira na genezu, tj. da li organizacija podrazumijeva formiranje novog, ili obnovu i dalji razvoj (adaptaciju) utvrđenja, u postupku prilagođavanja novim potrebama, urbana

Montenegro – Ottoman period: analysis of built environment, RE-ConD 15, Re-Evaluating Contemporary Designs in Historical Context, p. 252.

⁹ Prema izvještaju iz 1610. godine u Baru je živjelo 310 hrišćanskih i 290 muslimanskih porodica, da bi, 1703. godine, broj hrišćanskih porodica bio znatno manji, ali se broj muslimanskih porodica povećao na 469 sa 3.079 stanovnika (D. Kujović, n. d., s. 13).

¹⁰ B. Agović, „Džamije u Crnoj Gori“, *Almanah*, Podgorica, 2001, s. 195, 196.

transformacija i evolucija podrazumijeva dva načina. Prvi način predstavlja pojavu u kojoj se grad, kao rezultat osmišljene politike Osmanskog carstva, dobijanjem statusa zvaničnog i formalno-stalnog sjedišta vlasti izvjesnih administrativnih jedinica, razvija u urbanom smislu. Po tom osnovu naročito se ističe Herceg Novi. Pored strateškog imao je i upravno-administrativni značaj. Bio je centar nahije, a od početka 1485. godine i kadiluka, kao i drugo, povremeno sjedište sandžak-bega Hercegovine. Neposredno po osvajanju, postao je najjači osmanski strateški čvor i ratno uporište u dijelu Južnog Jadrana,¹¹ čiji se početak orijentalno-osmanske urbane epohe vezuje za podizanje Džamije sultana Bejazita Velije (1481–1512),¹² a dalji razvoj za podizanje Donje džamije u Gornjem gradu, tzv. Murtez-pašine džamije/Novošeherlija (1623–1626),¹³ odnosno Sinan-pašine džamije (1547/49 ili 1552) u Donjem gradu (Nova nova mahala),¹⁴ te drugih pojedinačnih objekata: hamama prije 1664, zatim, tekije hadži Sulejmana Ramovića (1623. i 1639),¹⁵ trgovačkog hana¹⁶ i dvije medrese, podignute prije 1682. godine.¹⁷ Izgradnjom mesdžida hadži

---

¹¹ M. Vasić, n. d, s. 511.

¹² H. Hasandedić, „Spomenici islamske kulture u Herceg Novom i okolini“, *Almanah*, br. 3–4, Pogorica, 1998, s. 83, Prema: HAD, C6-18 a.

¹³ Vrijeme izgradnje Murteza-pašine džamije ostaje dijelom nerasvijetljeno. Prema nazivu je mogla biti podignuta ili obnovljena najkasnije između 1623. i 1626. godine, kada je bosanski namjesnik Murtez-paša za vrijeme uprave ovim ajaletom obnovio utvrđenje i džamiju posvećenu sultanu Bejazitu Valiji (S. Trako, „Biografija bosanskog vezira Murteza-paše“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, X–XI, 1960–61, Sarajevo, 1961, s. 187).

¹⁴ T. Popović, „Spisak hercegovačkih namjesnika u XVI vijeku“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XVI–XVII, 1966–67, Sarajevo, 1967, s. 96

¹⁵ H. Hasandedić, n. d, s. 84.

¹⁶ E. Čelebija, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, II, Sarajevo, Svjetlost, 1957, s. 439 (komentar H. Šabanović)

¹⁷ Novi je imao dvije medrese i sedam mekteba. Ne zna se kada su prestali

Abdul-age (prije 1661. g.) formirano je podgrađe zapadno uz utvrđenje, gdje je za vrijeme vladavine sultana Murata IV (1623–1639), na obali Tople, podignut mesdžid hadži Sulejmana Ramovića, a u njegovoj blizini han koji je u izvornoj funkciji radio i za vrijeme Mletaka i nosio naziv *Publica Bassana*.¹⁸ Pored velike kapije (glavnih vrata) uz čaršijski trg 1667. godine izgrađena je sahat-kula.¹⁹ Preostali dio stambenog naselja izvan utvrđenja činile su Mahala sudnice (Mahkeme) na Karači sa Trnovicom – podgrađe uz istočni bedem, zatim mahala Voranica između Španjole i Gornjeg grada, u kojima su mogli biti podignuti ostali sakralni objekti – mesdžidi,²⁰ a kojih je, prema H. Šabanoviću, pored pet džamija,²¹ moglo biti četiri.²² Iz raspoloživih izvora saznajemo da je u vrijeme vladavine Sulejmana Zakonodavca (1520–1566), u zapadnom uglu utvrđenja Španjole, podignuta još jedna džamija.²³

raditi i bili srušeni (H. Hasandedić, n. d., s. 57).

¹⁸ Isto, s. 83–85.

¹⁹ „Na tornju je, s lijeve strane ulaza, uklesan natpis na arapskom jeziku koji u prevodu znači: *ovu čvrstu kulu podiže po nalogu Mehmed hana Mustafaga, poslužitelj carske tvrđave 1078/1667. godine*. Faksimil natpisa sa sahat-kule izradio je Ahmet Mehmedović“ (H. Hasandedić, n. d., s. 84).

²⁰ Prema jednoj graviri iz 1572. godine, koju je 1574. objavio Frančesko Komačo, prema zapadu izvan Gornje tvrđave prikazan objekat džamije *Moschea fuori forteza*. Ovaj objekat, okružen zidovima (bez minareta?) nalazio se južno od Fontane (izvor koji se nalazio jugozapadno od tvrđave) prema varoši“ (I. Lalošević, „Izdvojeni fortifikacioni objekti na području Herceg Novog“, u: *Boka*, br. 27, s. 62, 63).

²¹ O godini izgradnje Čaršijske džamije nema pouzdanih podataka, ali se posrednim putem, u vezi saznanja da je „hatib u Čaršijskoj džamiji u Novom 1661. godine bio izvjesni Ahmed efendija“, može zaključiti da je podignuta prije pomenute godine. (H. Hasandedić, n. d., s. 84).

²² Mesdžid u prostornoj i osnovnoj funkciji označava džamiju bez minareta (E. Čelebija, n. d., s. 438, Prevod i obrada - H. Šabanović).

²³ Prema prevodu arapskog natpisa iznad ulaza tvrđava je izgrađena u vri-

Jedan od prvih planova koji identifikuje gradsko tkivo unutar bedema pa i u podgrađu jeste plan iz 1687. godine (Coring B). Prema tom planu pozicija gradskih kapija određena je lokalnim putnim pravcima, a unutrašnja urbana matrica njihovom pozicijom. Prema planu od Cornellia iz 1687. g, kada Osmanlije gube Novi, utvrđeni dio grada čine dva jasno definisana dijela. Nad gornjim, višim dijelom, dominira fortifikacija Kanli kula. U zapadnom zidu su tri kule, uključujući i južnu kulu Abaz-paše (današnja Forte Mare). Perimetar koji opasuje donji, niži dio grada je prilično izlomljen, manje naglašen i uglavnom se oslanja na fortifikaciju na morskoj obali „Mezaluna“. U srednjem zidu grada su dvije poluokrugle kule i objekat koji je naslonjen na bedem na mjestu današnjeg zvonika Crkve Sv. Jeronima (džamija Novošeherlija). Vidljiv je i položaj zapadnih gradskih vrata, koji je prilično naglašen u odnosu na burg (zapadno podgrađe). Istočna vrata na poziciji Peraških vrata (1538), koja E. Čelebija naziva Trnovica (*Tarnovisce*), štitila je Begova kula (*Fortezza di St. Girolamo*). Zapadna vrata, koja vode na jugozapad, na pristan (*Porta di Marina*), su uz samu južnu kulu Abaz-paše (*Porte Mare*). „U samom gradu je prilično jasna regulacija ulica i trgova, koja se u velikoj mjeri poklapa sa današnjim stanjem, sa pojedinačnim devijacijama“. Do kraja venecijanske vlasti, promjena koja se odnosi na strukturu urbanog tkiva jeste intenzivniji razvoj podgrađa Borgo uz zapadne zidove utvrđenja, dok je struktura gradskog tkiva ostala nepromijenjena. Prema katastarskom planu iz 1890. godine veće promjene odnose se na trasu željeznice i Carskog puta, koji definitivno dijele grad na dva dijela i ruše važne djelove gradskog bedema, naročito na obali mora.²⁴

Drugi razvojni oblik podrazumijeva pojavu u kojoj se izvjesne

---

jeme ovog sultana, a džamija prvih godina izgradnje (I. Lalošević, *Izdvojeni fortifikacioni objekti na području Herceg Novog*, s. 60).

²⁴ B. Ilijanić, *Urbana geneza, rektifikacija starih planova Herceg Novi – Stari grad*, Herceg Novi, 1985–1998, s. 42–45, 77, 83.

teritorije neposredno po osnivanju razvijaju u urbanom smislu. Riječ je o gradovima, koji nakon toga što su dostigli izvjestan stepen razvitka, postaju vojna i upravno-administrativna sjedišta, ili je njihov dalji razvoj opredijeljen stečenom vojnom funkcijom i značajem. U prvom slučaju, takvu pojavu je moguće ilustrovati u primjeru Podgorice koja početkom osmanske vlasti nije bila od strateškog značaja, što potvrđuje činjenica da se pristupa njenom utvrđivanju tek 1474. godine, skoro dvije decenije po osvajanju.²⁵ Njen tadašnji razvoj uslovljen je, prije svega, trgovinskim značajem u Skadarskom sandžaku, gdje su 1485. godine postojala četiri trga – pazara na kojima se vršila šira razmjena dobara, od kojih je, pored Skadra, najznačajnija bila Podgorica.²⁶ U uslovima pograničnog položaja i primarnoj funkciji utvrđenja, Podgorica tokom XVI vijeka postaje stalni vojni logor i druga privremena rezidencija skadarskog sandžak-bega.²⁷ U tom vremenskom periodu, u popisnom defteru za Skadarski sandžak iz 1485. godine, Podgorica je zapisana kao „nahija Podgorica, varoš tvrđave Depedogen, koja ima 40 kuća“.²⁸ U to vrijeme (1485) Podgoricu – varoš tvrđave Depedogen, u prostornom smislu, čini tvrđava sa Podgrađem. S proširenjem gradskog perimetra utvrđenje na ušću postaje nezavisna funkcionalna cjelina, ojačana gradskim bedemima i kula-

²⁵ Prema Mijoviću, „Turci podgoričku tvrđavu 1474. godine, kako pro- izilazi iz savremenih mletačkih izvora, počeli su da podižu, a možda je defini- tivno i sagradili 1476. ili 1477. godine, kako tvrde naši mlađi ljetopisi, ili 1478. godine, kako kaže turski putopisac“. Mijović, Pavle, *Tragom drevnih kultura Crne Gore*, Titograd, Grafički zavod, 1970, s. 130

²⁶ Dvorski, Viktor, *Crnogorsko-turska granica od ušća Bojanedo Tare*, Podgorica, CID, 2000, str. 7, 116, 117.

²⁷ Vasić, Milan, „Gradovi pod turskom vlašću“, *Istorija Crne Gore*, knj. III, t. 1, Titograd, 1975, s. 541.

²⁸ Pulaha, Selami, *Defteri i registrimit te sanxhakut te Shodres I vitit 1485*, Tirane, 1974, s. 134.

ma koji obuhvataju zapadni dio naselja. Prostor unutar bedema je imao „nepravilnu“ četvorougao nu osnovu, ali je osnovno utvrđenje uglavnom pokrivalo trougaonu površinu između obala.²⁹ Ono je, osnovnom izgradnjom na ušću u XV i XVII vijeku, izgradnjom bedema početkom XVIII vijeka i njihovim ojačanjem krajem XVIII vijeka (1790),³⁰ uticalo na urbanu morfologiju Podgorice, koju u tom periodu karakteriše prostorna diferencijacija na centralno čaršijsko tržište, utvrđeni i slobodno razvijani naseljeni dio grada, kao karakteristični gradski oblik u nesigurnim ratnim prilikama.³¹ U njoj su tokom druge trećine XVIII vijeka podignuti pojedinačni značajni objekti.³² Prema jednom izvještaju iz prve polovine 1881. godine, u podgoričkoj čaršiji je bilo 320 objekata.³³ Porast stanovništva u Podgorici vezuje se drugu polovinu XVI vijeka. Od 40 domaćinstava, koliko je imala prema popisu iz 1485. godine, za narednih 97 godina (1582) broj domaćinstava u Podgorici povećan je na 322.³⁴ Početkom XVII vijeka (1614) Podgorica je bila znatno

---

²⁹ U širem fortifikacijskom sistemu Crne Gore, koji sredinom šezdesetih godina XVIII vijeka čini lanac tvrđava, Trebinje, Onogošt, Spuž, Podgorica, Žabljak, Bar i Ulcinj, pored spuškog, podgoričko utvrđenje je imalo ključnu ulogu „vojnog logora“, sa svojim ograncima na širem prostoru. (Mijović, Pavle, n. d, s. 114).

³⁰ Hrabak, Bogumil, *Podgorica do početka XIX vijeka*, Beograd, 2000, s. 170,171.

³¹ O evoluciji i genezi Podgorice opširnije vidjeti: Šabović Kerović I, *Transformacija tipomorfoloških odlika naselja orijentalnog porijekla u Crnoj Gori*, Neobjavljena doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet, Univerzitet u Sarajevu, 2011, s. 148-161.

³² U tom periodu obnovljena je tvrđava, uz centralni čaršijski trg podignuta je Sahat-kula (1785), han, hamam, medresa – harbije (XIX), Dračka džamija, građena kada i Vezirov most (1773/4), Osmanagića džamija (1785). *Isto*.

³³ ACG, MUD 1881, 139, f. 19.

³⁴ Đorđević, Jasmina, „Popis Podgorice iz 1588. godine“, *Zbornik radova sa naučnog skupa 1999*, Podgorica, 2000, str.17–26.

razvijena, s oko šest hiljada stanovnika.³⁵ Tokom XVIII vijeka porast stanovništva ide uzlaznom putanjom, da bi u XIX vijeku imala 950 domova i oko 6.500 stanovnika.³⁶ U teritorijalnom opsegu do 70-ih godina XVIII vijeka Podgorica zahvata površinu i skoro sav prostor koji je sačinjavala do 1878. godine, kada je funkciju glavnog gradskog centra preuzela Nova – Mirkova Varoš.

Pojavu u kojoj je urbani razvoj opredijeljen stečenom vojnom funkcijom i značajem, moguće je ilustrovati primjerom Nikšića. Plansko formiranje i razvoj Nikšića u vezi je s istorijskim prilikama krajem XVII vijeka, kada se, nakon Karlovačkog mira i gubitka dijela Boke Kotorske, osmanska država opredijelila za podizanje i organizovanje novih graničnih utvrđenja radi zaštite granica. U očekivanju pada Novog i Risna, krajem XVII vijeka, pristupilo se izgradnji Onogošta – Nikšića, koji ubrzo postaje najveće i najznačajnije osmansko uporište u Hercegovini. Organi osmanskih vlasti i sudstva iz Herceg Novog prešli su u Nikšić i on preuzima dotadašnju funkciju Herceg Novog. U osmanskim dokumentima iz 1712. godine označen je kao kala i kasaba, kao sjedište nahije, kadiluka (Novska-Bekija) i kapetanije.³⁷ Početkom XIX vijeka, kada je 1807. godine na krajnjem sjeveru podignuta Grudska džamija u istoimenoj mahali,³⁸

³⁵ Radusinović, Pavle, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg do novijeg doba*, knj. 1, Titograd, 1991., str. 185, 203.

³⁶ Radusinović, Pavle, n. d, s. 192.

³⁷ M. Vasić, n. d, s. 523.

³⁸ Pored ove, u Nikšiću su postojale su još tri džamije. Pašina džamija (gazije Mehmed-paše) podignuta je u prvoj polovini XVII vijeka, M. Memić, *Bošnjaci muslimani Sandžaka*, s. 120. Istovremeno sa obnovom tvrđave 1703. godine, prema fermanu sultana Mustafe II (?), podignuta je džamija u Donjem gradu (Donjogradska džamija). Džamija Hadžidanuša (džamija Husein-age), podignuta u prvoj polovini XVIII vijeka, nalazila se kod glavnog ulaza u utvrđenje. B. Agović, n. d, s. 124, 125. Teritorijalni opseg Onogošta zaokružen

Onogošt je brojao 560 kuća.³⁹ Urbanu strukturu činila su tri dijela: utvrđenje, unutrašnji grad unutar bedema, prostrani dio grada bez bedema koji je brojao deset mahala i čaršija u kojoj je u drugoj polovini 1881. godine i tokom 1882. godine bilo 34 zanatske i 111 trgovačkih radnji.⁴⁰

Fortifikacijska arhitektura

(Geneza, evolucija, struktura)

Zbog prvorazrednog strateškog značaja crnogorskih gradova utvrđenjima je posvećivana posebna pažnja. Utvrđenja, nepravilno poligonalnog ili izduženog oblika, proisteklog iz, prije svega, maksimalnog korišćenja reljefa, tehnički su preuređivana na način koji je odgovarao fortifikacionom graditeljstvu pojedinih epoha. Otuda se ne samo u konstrukciji pojedinih zidova, već i po njihovoj trasi, daje hronološki diferencirati nekoliko epoha njegovog podizanja.

U strukturalno-organizacionom smislu nikšićku tvrđavu činili su donji grad (u ravnici) – ostatak kasnoantičkog (gotskog) kastruma (ABCD) i gornji grad (djelimično na kamenom brežuljku). Kasnije srednjovjekovne i osmanske dogradnje odnose se na gornji dio koji je kao cjelina za sebe bio utvrđen. Činile su ga, po porijeklu gotskog kastruma osmougaona kula (7) i četvorougaone kule (8, 9), i u osnovi kasnoantičkog porijekla dio bedema (EF). Gornje zone ovog bedema i istureni sjeverni dio imaju srednjovjekovno porijeklo. Kula Nebojša (12) je osmanska

---

je u prvoj deceniji XVIII vijeka, kada je 1807. godine na krajnjem sjeveru podignuta Grudska džamija u istoimenoj mahali. P. Šobajić, *Nikšić – Onogošt*, s. 83.

³⁹ M. Vasić, n. d., s. 530.

⁴⁰ Z. Ivanović, *Nikšić – urbano-geografska studija*, Beograd, 1977, s. 74, 81, 82.

dogradnja,⁴¹ rađena u potpuno obrađenim kvaderima. Kao posljednji graditeljski sloj, takođe osmanske dogradnje, su i određeni djelovi bedema gornjeg dijela utvrđenja, rađeni u istom maniru obrađenih kamenih klesanaca kao i pomenuta kula.

Utvrđenje sa podgrađem, Nikšić

Izvor: Kovačević M., Mijović P, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*

Ako govorimo o urbanoj genezi Herceg Novog, tada bi ona, u periodu od sto godina, od 1382. do 1482. godine, kada su Herceg Novi zauzele Osmanlije, mogla imati svoja uporišta i porijeklo. Bez obzira na nepoznanice koje se odnose na precizan položaj, obim i strukturu tadašnjeg utvrđenja, izbor lokacije uslovljen je strateškim i prirodno-geografskim prednostima. Autori koji su se bavili ovom temom, bazirajući svoj rad na rezultatima arheoloških istraživanja, daju značajan doprinos u rasvjetljavanju ovih pitanja i svakako nedvosmislenom donošenju zaključaka. „Ostaci sačuvanih djelova srednjovjekovnih fortifikacija, bilo još vidljivi, ili blokirani poznijim pregradnjama, a ustanovljavani u toku

⁴¹ P. Mijović, M. Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Beograd; Ulcinj, 1975, s. 123.

arheoloških i drugih radova potvrđuju postojanje dva utvrđena punkta, na lokacijama Kanli kule i Forte Mare“. Prema ovim izvorima ostaci srednjovjekovnih fortifikacija „tek ponegdje se vide na dijelu utvrđenja kod mora računajući Kanli kulu, jer Španjolu, koja je nešto više na brdu, zidali su Turci poslije 1539. godine vjerovatno na mjestu manje španske tvrđavice“. „Hercegnovski bedem s kulama pored mora, sad već u moru, bez sumnje, kao posljednji graditeljski sloj nastao je u vrijeme turske vladavine Herceg Novim. Iz turskog vremena su, takođe, trougaoni zupci, kao i trougaone i petougaone kule, na istom pojasu utvrđenja pored mora i na istočnom dijelu grada, kao i istočna i zapadna ulazna kapija“. ⁴²

Od polovine XVII vijeka uglavnom se radilo na obnovi tvrđave čiji je južni bedem u današnjem obliku podignut između 1667. i 1687. godine kada grad zauzimaju Venecijanci. ⁴³ „Turci su do 1664. godine proširili grad po liniji Kanli kula – Begova kula (St. Girolamo) – kapija Trnovica (Peraška vrata)“. ⁴⁴ Izgradnja tog dijela utvrđenja, uključujući i istočni bedem, a koji su podignuti istovremeno, ⁴⁵ finalizirani su radovi na ovom značajnom fortifikacijskom objektu.

---

⁴² P. Mijović, M. Kovačević, n. d, s. 57, 147, 149.

⁴³ Prema Ilijaniću, južni bedem je stradao u zemljotresu 1563. i 1632. godine, nakon čega je sagrađen od kamena, jer se u Čelebijinom opisu iz 1664. godine pominje kao „južni bedem od hrastovih greda“. Pošto je Čelebija pisao 1664. g. da je južni bedem od hrastovih greda, ovaj autor zaključuje da je u kamenu izgrađen tek poslije zemljotresa 1667. g. jer ga, kako navodi, „u planu iz 1687. g. možemo identifikovati kao kameni bedem, što potvrđuje i grafika G. G. Rossia iz 1687“ (B. Ilijanić, n. d, s. 46).

⁴⁴ Ovaj dio grada je dodat između 1606. g. (po Rossaciu) i 1664.g. (po Čelebijii); B. Ilijanić, n. d, s. 48.

⁴⁵ I. Lalošević, *Fortifikaciona arhitektura Herceg Novog*, Boka, br. 26, Herceg Novi, 2006, s. 138.

Plan i gradski perimenter Herceg-Novog, 1700.

Izvor: Ilijanić B., *Urbana Geneza, Rektifikacija starih planova Herceg Novi ...*

Trasa istočnog gradskog perimetra od Sv. Jerolima (Begova kula) do ostataka stare kule kod vojničkih banja.

Izvor: Lalošević I., *Fortifikaciona arhitektura Herceg Novog...*

Prvo zidano ulcinjsko utvrđenje (zidovi 221, 223), građeno od grubo pritesanih velikih kamenih blokova, potiče iz iliro-grčkog vremena. Dio kule 4, zidovi u prolazu 2, kapiji 7, jezgro zida 220, gradski kao i djelovi zidova ispod i sjeverno od objekta 6, temelj zida 223, i moguće jezgro kule 3, potiču iz srednjeg vijeka. U mletačko doba u gradskim zidovima su vršene uglavnom prepravke: prezidan je srednji dio južnog zida, susjedni dio zidova sa zapadne i istočne strane zajedno sa kulom 3. Tada je Citadela sa sjeverne i zapadne strane opasana visokim eskarpama kojim je pokrivena stijena na kojoj grad počiva.

Kamen, kao osnovni materijal, upotrebljavan je u najvećoj mjeri u pritesanom i lomljenom obliku. Relativno pravilni tesani

kvadri korišteni su u obradi otvora ili u cjelosti u primjeru značajnih objekata. Upotrebom i stilizacijom kamena, ističe se ravelin sa kazamatima (8) u ulcinjskoj tvrđavi, podignut u osmansko doba. Sa zapadne strane obuhvaćen je visokom eskarpom čiji je donji dio, od relativno sitnih kvadera, u cjelini uzev, mletački, a gornji, iznad torusnog vijenca, osmanski, kao i djelovi zaštitne konstrukcije u obliku blaže zakošene eskarpe (2). Rampa kojom se pelo na ravelin, prema jednom turskom natpisu ugrađenom u njenoj južnoj strani, sagrađena je, zajedno sa kazamatima, 1718. godine.⁴⁶ Djelovi svodova, poluoblíčastog i segmentastog luka gradske kapije, građeni od pločastog, tanjeg i debljeg, više dotjeranog kamena, takođe su osmanski (7), kao i spoljna obloga od sitnijeg materijala sa komadima ćeramide u spojnícama sjeverozapadne kule na citadeli (4).⁴⁷

Citadela – Stari grad Ulcinj (graditeljski slojevi)

Izvor: Šabović Kerović I, *Graditeljsko nasleđe Ulcinja/Architectural heritage of Ulcinj*./, prema: Đ. Bošković, P. Mijović, M. Kovačević, *Ulcinj I*.

⁴⁶ Đ. Bošković, P. Mijović, M. Kovačević, *Ulcinj I*, Beograd, Arheološki institut, 1981, s. 13–26.

⁴⁷ *Isto*, 15–21.

Dio utvrđenja u Baru, poznat kao Citadela Tatarovica (159-172), ovakva kakva je, formirana je tokom više stoljeća. Bila je to neka vrsta Citadele isključivo vojnog karaktera – posljednja odbrana u slučaju da grad bude zauzet. Skoro u cjelosti je prezidana u osmanskome periodu 1571-1878. U tom smislu se naročito ističu: kula 162 koja je imala kontrolnu ulogu vodovodne cijevi sa akvadukta 173; tipično osmanska trougaona – pseudo kula 167; takođe i kasarna u oznaci 160, 161, kao i barutana 156. Cijela konstrukcija kule – bastion 164 je građena u osmansko doba; segmentno – gornji djelovi zidova 170 i 170a; po svoj prilici i ravelin za smještaj topova u oznaci 171. Kapija 158 sa ostacima segmentnog luka, takođe je osmanska, kao i spoljna južna ivica sa dijelom srpasto prelomljenog luka iste kapije. Kružna, odnosno poligonalna kula 163 predstavlja neku kasniju mletačku dogradnju, ili su je, što je manje vjerovatno, podigle Osmanlije.

Ulazna kapija 184, sa unutrašnje strane završena segmentnim lukom na prepust, u najvećoj mjeri je osmanska. U osmansko doba na kompleksu objekata oko gradske kapije 184, vršene su izvjesne prepravke, naročito na gornjem dijelu kule 186, na grudobranu bedema iznad kapije 184, kao i na otvoru samih vratnica. Ravelin 187, 187a uz kapiju 184 i zid 203, prezidan je u osmansko doba, kao i grudobrani bedema 203 između kula 201-186 i 186-163, bastion 202, bedemi 203 – između kapije 71 i kule 201, kule 201 i 186, podgradski bedem (205, 206) i u Podgrađu objekti koji ga čine. Kapija 71, branjena dvama zakošenim otvorima za topove, kao i zasvedeni poprečni prostor u oznaci 70a (između sahat-kule 12 i male kapije 71) – po svemu sudeći kazamat za topove, takođe potiču iz osmanskog perioda.⁴⁸

⁴⁸ Đ. Bošković, *Stari Bar*, Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd.

Citadela – Bar (graditeljski slojevi)

Izvor: Šabović Kerović I, *Protection of the architectural heritage of Montenegro...*, prema: Đ. Bošković, „Stari Bar“ ...

O tvrđavi Depedogen

Iako sačuvana u fragmentima podgorička tvrđava predstavlja dio tradicionalne gradske fizionomije – u graditeljskom smislu potencijal održive funkcije (djelimična rekonstrukcija).

Njena istorija, prepuštena zubu vremena, umire.

Kada je riječ o budućem vrijednosnom statusu tvrđave, situacija je vrlo jasna. Shodno raspoloživim izvorima, i najznačajnim rezultatima arheoloških istraživanja provedenim

1963. godine, kao i zaključcima konferencijskog savjetovanja 60-ih godina XX vijeka, konstatovano je postojanje dovoljno elemenata za izvođenje ne samo konzervatorskih zahvata, nego čak i restauratorskih. Kroz rad stručnog savjetovanja održanog septembra 1964. godine, a na osnovu sprovedenih arheoloških istraživanja, donijeti su zaključci sa predlozima za uređenje tvrđave i Stare varoši.

Potrebno ih je slijediti.

Umjesto zaključka

Izvod iz referata A. Deroka, pročitano na sjednici održanoj 17. Juna 1963. godine⁴⁹

„...Nepravedna je izvesna bojazan od teškoće rešenja onoga što će svakako doći tek pred kraj praktičnih radova – a to je da li samo konzervirati, tj. osigurati ruševine od daljeg obrušavanja – ili starom spomeniku dati jednom razumnom odmerenom restauracijom, jedno odgovarajuće mesto usred varoši. ...

⁴⁹ *Problemi Nemanjinog grada u Titogradu*, sv. II, Zavičajni Muzej u Titogradu.

...Ja lično ne bih bio za to ostaviti i dalje usred Titograda jednu mrtvu ruševinu, bez života i fizionomije, kad ona još relativno nedavno to nije bila. Fotografija nam jasno pokazuje da je to bio grad – tvrđavica sa mnogim čitavim i postojećim detaljima. Mislim da nam je kulturna dužnost da joj bar taj izgled povratimo....“

Onako kako je predstavljena na Marubijevom snimku, podgorička tvrđava je, osim u djelovima u kojim je porušena usljed jedne eksplozije skladišta municije, do arheoloških istraživanja 1963. godine zadržala sve bitne karakteristike koje je imala kroz vjekove.⁵⁰

---

⁵⁰ Prema: Mijović P, *Tragom drevnih kultura Crne Gore...*